

«Οι αδελφοί Εβραίοι της πόλεώς μας...»

Στον Ιάκωβο Κοέν,
θεματοφύλακα
της εβραϊκής μνήμης

Τιμώντας την φετινή
Ημέρα Μνήμης των
Θυμάτων του Ολο-
καυτώματος, στο
ετήσιο συνέδριο του Κογκρέσου
στην Ουάσιγκτον, ο Άλμπερτ
Μπουρλά αφηγήθηκε την ιστο-
ρία της οικογένειάς του που επέ-
ζησε του Ολοκαυτώματος. Αφη-
γήθηκε για τη μνήμη. Για να μην
ξεχαστούν ποτέ οι ιστορίες των
θυμάτων και των επιζώντων.¹

Η σκυτάλη της μνήμης πέρασε
πρόσφατα στην Ελληνική Προεδρία της «Διεθνούς
Συμμαχίας για τη Μνήμη του Ολοκαυτώματος»
(IHRA). Στη μνήμη των Εβραίων της Δράμας που
δεν επέζησαν, αλλά άφησαν το από αιώνων ιστορι-
κό τους αποτύπωμα, γράφεται το παρόν αφιέρωμα.
Τις ιστορίες τους αξίζει να μοιραστούμε· τη ζωή και
τη δράση τους είχαν μοιραστεί με τους προγόνους
πολλών σημερινών Δραμινών. Οι ιστορίες τους δέ-
νονται με την ιστορία της Δράμας.

«Μέγας Κινηματογράφος», «Παγοποιείο»,
«Στοά Πεσσάχ», «Μέγαρο Φάις»...

Η εβραϊκή παροικία της Δράμας

Διαρκής, αν και ολιγάνθρωπη, είναι η παρου-
σία των Εβραίων από τα τέλη του 12ου αι.
Τους επόμενους αιώνες, το οικονομικό περι-
βάλλον της Δράμας δεν προσφερόταν τόσο, ώστε να
ανθίσει δημογραφικά η κοινότητά τους. Περί τα τέ-
λη περίπου του 19ου αι., η αυξανόμενη ζήτηση των
ανατολικών καπνών από το εξωτερικό, ιδίως από τις
ΗΠΑ, έβαλε τη Δράμα στον χάρτη του διεθνούς κα-
πνεμπορίου. Η τοπική παραγωγή των ευγενών αυτών
καπνών προσέλκυσε ξένες και εβραϊκές καπνοβιομη-

Πρόσωπα της Ισραηλιτικής Κοινότητας Δράμας στις αρχές του 20^{ου} αι.

Της ΓΕΩΡΓΙΑΣ ΜΠΑΚΑΛΗ

χανίες (Commercial Co, Allatini κ.ά.). Το καπνεμπόριο ευνοήθη-
κε από την κατασκευή της σιδη-
ροδρομικής γραμμής (1895) και
του οδικού άξονα σύνδεσης της
Δράμας με το λιμάνι της Καβά-
λας. Μέσα σε αυτή τη συγκυρία
αναπτύχθηκε η εβραϊκή κοινότη-
τα. Επικερδές εμπόριο και ασφα-
λές περιβάλλον. Ισχυρά κίνητρα
για ανθρώπους της διασποράς.
Σταδιακά η κοινότητα αυξανό-
ταν φτάνοντας στη δημογραφική
ακμή της κατά τον Μεσοπόλεμο
(περίπου 1.200 μέλη).²

Έτσι, άρχισε να σχηματίζε-
ται μια μεταπρατική αστική τά-

ξη αποτελούμενη από γηγενείς, Εβραίους, Αρμένι-
ους, προπάντων δε Ηπειρώτες, σε μια εποχή όπου
πληθυσμιακά υπερτερούσαν οι Μουσουλμάνοι. Γύ-
ρω από τις πηγές της Αγίας Βαρβάρας και ευρύτε-
ρα, υψώθηκαν επιβλητικές καπναποθήκες. «Βιομη-
χανικά» κτίρια των αρχών του 20ού αιώνα στέκουν
ακόμη και σήμερα, όσα επέζησαν, αγέρωχοι μάρτυ-
ρες της ιστορίας του καπνού. Η καπναποθήκη του
ελβετοεβραϊκής καταγωγής Herman Spierer (σήμε-
ρα πολυτελές ξενοδοχείο) διατηρεί αναλλοίωτο αρ-
χιτεκτονικά το αποτύπωμα της δραστηριοποίησης
Εβραίων στο καπνεμπόριο. Μάλιστα, στη μνήμη πα-
λαιότερων Δραμινών, ο όρος «τα εβραϊκά» έχει ταυ-
τιστεί με την περιοχή της Αγίας Βαρβάρας. Πράγ-
ματι, εκεί υπήρχαν αρκετά σπίτια Εβραίων, όπως η
επιβλητική οικία του επιχειρηματία Αιμίλιου Κακή.
Τους συναντάμε όμως και σε κεντρικότερες συνοικί-
ες, χωροταξικά διεσπαρμένους και όχι περιχαρακω-
μένους, αφού μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών
(1924) έγιναν ανακατατάξεις στον αστικό χώρο ως
προς την κατοχή των ανταλλάξιμων ακινήτων.

2 Βασίλης Ριτζαλέος, «Η δημογραφική εξέλιξη της εβραϊκής κοι-
νότητας Δράμας από τα μέσα του 19ου αι. μέχρι την καπνική
κρίση του Μεσοπολέμου», *ΠΕΣΑ* (4/2006), σ. 281-307.

1 *Η Καθημερινή*, 14.02.2021.

Εβραίοι και Χριστιανοί

Οι Εβραίοι της Δράμας εμφανίζονται ενσωματωμένοι στην τοπική κοινωνία, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ήταν απολύτως αφομοιωμένοι. Σε μία από τις σπάνιες γραπτές μαρτυρίες Εβραίων της Δράμας, αυτή του Φρέντερικ Τζ. Κάκι (ήταν γιος του Αιμίλιου Κακή), προβάλλει ανεξίτηλη η μνήμη της ενσωμάτωσης μέσα από τα παιδικά, νοσταλγικά μάτια του:

Οι γονείς μου, αν και ισπανοεβραϊκής καταγωγής σε μια χώρα όπου η πλειονότητα των κατοίκων της ήταν και είναι Χριστιανοί Ορθόδοξοι, είχαν ταυτιστεί με την ελληνική εθνικότητα. Η οικογένειά μας, καθώς και οι περισσότερες οικογένειες που αποτελούσαν τη μικρή εβραϊκή κοινωνία των περίπου 1.200 ατόμων στη Δράμα, είχαν ενσωματωθεί στη ζωή της πόλης και σε αντίθεση με πολλούς Εβραίους της Θεσσαλονίκης οι οποίοι προτιμούσαν να γράφουν τα παιδιά τους σε ιδιωτικά σχολεία, ο πατέρας μου επέμενε να μαθητεύσουμε σε ελληνικό. [...]

Τηρούσαμε τις βασικές εβραϊκές εορτές, όπως το Πάσχα, το Ροζ Ασανά και το Γιομ Κιπούρ, αλλά πέραν αυτών οι ζωές μας δεν διέφεραν σε τίποτα από αυτές των υπολοίπων κατοίκων. Το ενενήντα εννέα τοις εκατό των δικών μας φίλων αλλά και των φίλων των γονιών μας δεν ήταν Εβραίοι. Εκείνα τα χρόνια ήταν γεμάτα ευτυχία, ηρεμία και ευχαρίστηση.³

Τα διαθέσιμα στοιχεία συνθέτουν μια εικόνα συνεκτικής συμβίωσης των μελών της δραμινης κοινωνίας. Έντονη η κοινωνικότητα, με την έννοια της βίωσης μιας κοινοτικής ζωής. Ενδεικτικές ψηφίδες αυτής της εικόνας προβάλλονται εδώ ως παρακαταθήκη αυτού του κοινοτικού πνεύματος. Ο Ν. Καπετανάκης-Ακρίτας, εξιστορώντας την τελευταία φάση της οθωμανικής κυριαρχίας, αναφέρει ότι, μεταξύ των Ελλήνων προκρίτων που διατήρησαν «άσβε-

Πρόσκληση στον χορό της Ισραηλιτικής Κοινότητας το 1937, στην εφημερίδα *Φάρος*.

διακριθέντα διά τον φιλελληνισμόν του».⁵ Ενδεικτική των βαθύτερων πολιτισμικών σχέσεων, πέρα από τυπικότητες, είναι η τελετή εγκαίνιων της Ισραηλιτικής Σχολής (1925). Ξεκίνησαν με τον εθνικό και τον ισραηλιτικό ύμνο, ενώ «ο κ. Αλχανάτι εις ωραίαν καθαρεύουσιν ελληνικήν ηυχαρίστησε τους παραστάντας κατά την τελετήν εξυμνήσας τας αρετάς της ελληνικής και ισραηλιτικής φυλής [...] Το αυτό έπραξαν και ο Πρόεδρος της Κοινότητος κ. Περαιχιά γαλλιστί και ο διευθυντής της Σχολής κ. Μπερτζαλάι ισπανιστί».⁶ Οι χοροί των Εβραίων ήταν θεσμός για όλους. Η Ισραηλιτική Κοινότητα διοργάνωνε χοροεσπερίδες στην αίθουσα της Σχολής, με σκοπό να συγκεντρώσει χρήματα για τη συντήρησή της. Η κοσμική Δράμα τις τιμούσε πιστά. Έκδηλος ο φιλελληνισμός: «Η έναρξις εγένετο ως εθίσται διά του καλαματιανού τον οποίον έσυρεν με αρκετήν χάριν η Ισραηλίτις Ρικέτα Αρντίτη».⁷ Και σε άλλο ρεπορτάζ:

Η αίθουσα ήτο διακεκοσμημένη θαυμασίως με τας Ελληνικάς Σημαίας και τάπητας [...] Υπό τους ήχους της Στρατιωτικής Φιλαρμονικής έγινε η έναρξις του χορού με τον αθάνατον Ελληνικόν χορόν

3 Φρέντερικ Τζ. Κάκις, *Η κληρονομιά του θάρρους. Οι περιπέτειες και η επιβίωση μιας ελληνοεβραϊκής οικογένειας που αρνήθηκε να υποκύψει στους Γερμανούς*, εκδ. Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 2007, σ. 55-56.

4 Νίκου Α. Κωνσταντινίδη (επιμ.), *Νίκου Καπετανάκη-Ακρίτα, Επίτομη ιστορία της Δράμας. Ιστορική και αρχαιολογική μελέτη*, Θεσσαλονίκη 2019, σ. 40-41.

5 *Θάρρος*, 03.01.1924.

6 *Θάρρος*, 14.08.1925. Οι εγγραφές στη Σχολή (εγγράφονταν μαθητές και μαθήτριες κάθε εθνικότητας) γίνονταν στην οικία του προέδρου Σιμωβί Περαιχιά (Αγίας Βαρβάρας 26), όπου και τα γραφεία της Commercial.

Ευχαριστώ τη φιλόλογο Δήμητρα Χατζηδημητρίου για την πληροφορία ότι η οικία αυτή ήταν η πρώην οικία του καπνεμπόρου Ι. Αναστασιάδη (το «μαρμάρινο σπίτι»).

7 *Θάρρος*, 20.12.1926.

τον οποίον έσυραν με χάριν αληθινήν και με ζηλευτήν ευστροφίαν αι δεσποινίδες Εριέττα Αρδίττη και Μάρθα Πινχάς.⁸

Ενίστε ο συντάκτης παρασύρεται σε ύμνους. Διόλου αδικαιολόγητα:

[...] η κυρία Μορδώχ έφερε λευκή αμφίεσι ολομέταξη πολυτελεστάτη, η δις Φουρτονή Λεβή ουρανια, η δις Ματθίλδη Πεσσάχ φρεζ μεταξωτή σαν ρόδο ανοιξιάτικο, η δις Αλέγκρι Χαϊμ σαν γαρίφαλο μυρωδάτο, η δις Άννα Χαϊμ με ροζ αμφίεση σαν μπουμπουκάκι που μόλις ανοίγει τους κάλυκας [...] η δις Αλέγκρη Γιουδά Χαϊμ σαν θάλασσα γλυκοκυματούσα [...] η κ. Συμεών Γεσουά ολόκευκη και τόσαι άλλαι πεταλούδες του χορού των Ισραηλιτών.⁹

Από την οικονομική ζωή αντλούμε πολλές περιπτώσεις συνεργασίας. Μετά το 1922, συντελέστηκε μια μικρή κοσμογονία σύστασης εταιρειών που ενδυνάμωναν την τοπική οικονομία διαμορφώνοντας ένα νέο οικονομικό μοντέλο και ήθος. Καταγράφονται ακόμη εκμισθώσεις ή αγοραπωλησίες οικιών, καταστημάτων ή καπναποθηκών, αγορές ανταλλαξίμων κατά τους πλειστηριασμούς ακινήτων της Εθνικής Τραπέζης και χρηματικές συναλλαγές με τη μορφή δανείων από Εβραίους αργυραμοιβούς. Από τα νέα κοινωνικά δεδομένα που δημιουργούσε η εγκατάσταση χιλιάδων προσφύγων έσπευσαν να επωφεληθούν Εβραίοι επιχειρηματίες, καλύπτοντας ένα μερίδιο από τις διευρυμένες καταναλωτικές ανάγκες των χριστιανών ή συμβάλλοντας στον εκσυγχρονισμό-εξωραϊσμό της πόλης. Γνωστές οι εμπορικές εταιρείες των: Αναγνώστου - Βεμβενίστε, Μπουένο - Αναγνώστου - Βεμβενίστε, Αναγνώστου - Κοέν - Οβαδιά, Ναφθαλή Μιχαέλ - Δημ. Ντάνη, η ποτοποιία των Σ. Μεζιάν - Χ. Ανδρεάδη κ.ά. Ο Σ. Αλχανάτη συνεργάστηκε με τον Β. Παϊσίδη και τον Αιμίλιο Ισαάκ Κακή συστήνοντας εμπορική εταιρεία με την επωνυμία: «Αλχανάτης & Παϊσίδης».¹⁰ Άλλες εταιρείες (Μεζιάν - Αμπατζή &

Σία και Μεζιάν - Γεωργιάδου) συνδέθηκαν με κοινωνοφελείς υπηρεσίες, όπως με την παροχή ηλεκτρικού ρεύματος. Οι Σολομών Μεζιάν και Παντελής Γεωργιάδης διέθεταν (από το 1924) μονάδα παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος και παγοποιείο στην οδό Εθνικής Αμύνης, με παραγωγή 1.500 πλάκες πάγου ημερησίως. Ηλεκτροδοτούσαν κατά το ήμισυ τον κεντρικό φωτισμό της πόλης. Εταιρικά σχήματα και από κοινού επενδύσεις είναι στοιχείο ενδεικτικό των σχέσεων αμοιβαίας εμπιστοσύνης και εδραιωμένης πίστης προς το εβραϊκό στοιχείο.

Οι πολιτισμικές διαφορές ή οι κατά περιστάσεις διαφορετικές πολιτικές επιλογές δεν λειτουργούσαν διχαστικά.¹¹ Μια αντισημιτική κίνηση της τοπικής οργάνωσης «Εθνική Ένωσις «Η Ελλάς»» (ΕΕΕ) αποτέλεσε μεμονωμένο γεγονός.¹² Οι συντονισμένες ενέργειές της στόχο είχαν να θέσουν εβραϊκό ζήτημα και στη Δράμα, και μάλιστα παραμονές της επετείου για τον εορτασμό της απελευθέρωσης, και ενώ στη Θεσσαλονίκη είχε σημειωθεί ο εμπρησμός της εβραϊκής συνοικίας Κάμπελ. Οι εθνικιστικές, αντισημιτικές διακηρύξεις της ΕΕΕ καταδικάστηκαν δημόσια με έμφαση. Το 1934,

Διαφήμιση του καταστήματος Μ. Πεσάχ σε τοπική εφημερίδα του 1928.

Διαφήμιση των Ασφαλειών Generali, των Αναγνώστου - Βεμβενίστε, στον δραμινό Τύπο.

⁸ Θάρρος, 16.01.1927.

⁹ Φάρος, 08.01.1937.

¹⁰ Ο έμπορος-επιχειρηματίας Σ. Αλχανάτη καταγόταν από τη Λάρισα και εγκαταστάθηκε στη Δράμα το 1920. Διετέλεσε πρόεδρος της Κοινότητας τη δεκαετία του '30.

¹¹ Για παράδειγμα, στο δημοψήφισμα του 1924 για το πολιτειακό οι Εβραίοι ψήφισαν υπέρ του μοναρχισμού. Θάρρος, 17.04.1924.

¹² Θάρρος, 30.06.1931. Μετά τη συνέλευση των μελών της, σημειώθηκε επίθεση με μαχαίρι σε Εβραίο μικρέμπορο και κυκλοφορήσαν προκηρύξεις με αντιεβραϊκό περιεχόμενο. Οι προκηρύξεις έφεραν την υπογραφή: Εθνική Παμφοιτητική Ένωσις. Δαιμονοποιούσαν τους Εβραίους και προέτρπεαν τον ελληνικό λαό να μποϊκοτάρει τις αγορές από αυτούς. Κίνηση στον απόηχο των κινητοποιήσεων της Θεσσαλονίκης για το ζήτημα της Μακαμπί. Λίγους μήνες νωρίτερα μέλος της ΕΕΕ είχε εμπλακεί σε απόπειρα εμπρησμού του καταστήματος των Αλχανάτη - Παϊσίδη. Θάρρος, 01 & 02.02.1931.

ο προσφυγικής καταγωγής Γεώργιος Σπυρίδης, θαυμαστής του Χίτλερ, ανασυγκρότησε στη Δράμα το εθνικοσοσιαλιστικού τύπου κόμμα του, γεγονός που σχολιάστηκε σκωπτικά.¹³ Ελάχιστες δε ψήφους έλαβε στις βουλευτικές εκλογές του 1935. Το αντισημιτικό του στίγμα, σε συνδυασμό με την αποστροφή του στην πλουτοκρατία, δεν συμβιβαζόταν με ό,τι πρέσβευε ο αστικός κόσμος της Δράμας, εκπρόσωποι του οποίου (Χριστιανοί και Εβραίοι) συγκροτούσαν τον «Αποταμιευτικό-Πιστωτικό Συνεταιρισμό Ελευθέρων Τεκτόνων». Ως έναν μάλλον φαιδρό τύπο, που προκαλούσε τη θυμηδία του κόσμου, τον περιγράφει ο Κάκι: «ένας κωμικός ανθρωπάκος, ο Γ. Σπυρίδης [...] είχε αυτοανακηρυχθεί αρχηγός του ναζιστικού κόμματος στη Δράμα, με τον ίδιο να είναι και το μοναδικό μέλος [...] Ο κόσμος τού φερόταν με απαξίωση, όπως και κάθε άλλον τρελό».¹⁴

Η μικρή σχετικά –πλην σφριγώσα– κοινότητα των Εβραίων τόσο στην ελληνική (μετά το 1913) όσο και στην εξελληνισμένη (μετά το 1922-1924) Δράμα, προσαρμοζόταν στις νέες συνθήκες και, παρά τις όποιες αναστατώσεις, επέλεξε να εκμεταλλευτεί τις προκλήσεις. Δείγμα ρεαλισμού των Εβραίων αστών της Δράμας. Βέβαια, για να αρθούν ενδεχόμενες στερεοτυπικές προσλήψεις, ας έχουμε υπόψη ότι δεν ήταν όλοι οι Εβραίοι εύποροι. Υπήρχαν ανάμεσά τους φτωχοί και μεροκαματιάρηδες. Αρκετούς άλλωστε τους άγγιξε η οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1930. Ο γυναικείος φιλανθρωπικός σύλλογος «Ατεχιά»¹⁵ διοργάνωνε χορούς και η Ισραηλιτική Κοινότητα εράνους υπέρ των πενόμενων μελών της.

«Ηρεμία πριν την καταιγίδα», έτσι περιγράφει τη ζωή στη Δράμα ο Φ. Κάκι· μέχρι τη βουλγαρική εισβολή. Μαζί με τους υπόλοιπους Δραμινοί βρέθηκαν στη δίνη της Κατοχής και των σφαγών του 1941. Τον Μάρτιο του 1943 εκτοπίστηκαν και χά-

θηκαν σχεδόν όλοι για πάντα στην Τρεμπλίνκα και στο Άουσβιτς. Η απώλεια αυτών των ανθρώπων ήταν μεγάλη για τη μικρή πόλη της Δράμας, όπως άλλωστε και η απώλεια των υπόλοιπων Εβραίων για τη χώρα μας.

Ο Αιμίλιος Κακή και ο «Μέγας Κινηματογράφος»

Υποψηφιότητα του Αιμίλιου Κακή για Δημοτικός Σύμβουλος κ. Αιμίλιος Κακής, στον Τύπο του 1929.

Πρόσωπο με πολυσχιδή δράση. Ήρθε να ταράξει τα ήρεμα –αν όχι στάσιμα– νερά της Δράμας. Ο πολυμήχανος μηχανικός που είχε ανάγκη τότε η πόλη. Με γνώσεις γύρω από τον ηλεκτρισμό, που σπούδασε στην Ιταλία. Στη Θεσσαλονίκη, το 1915, εμφανίζεται να διατηρεί την εταιρεία ηλεκτρικών ειδών «Ηλέκτρα», στη Λεωφόρο Νί-

κης.¹⁶ Ήταν ο πρώτος που εγκατέστησε ηλεκτρικά κουδούνια στην πόλη και φώτα στον Λευκό Πύργο. Το κατάστημά του όμως καταστράφηκε από την πυρκαγιά του 1917. Άνθρωπος του επιχειρείν, αγόρασε μια φορητή κινηματογραφική μηχανή και ξεκίνησε περιοδείες στη βόρεια Ελλάδα. Έτσι βρέθηκε στη Δράμα.

Άνοιξε τον πρώτο κινηματογράφο. Ο «Μέγας Κινηματογράφος» ήταν η πρώτη οθόνη της Δράμας. Μέγα επιχειρηματικό τόλμημα που απέβη επίτευγμα. Σε μια πόλη όπου υπερτερούσαν οι Μουσουλμάνοι, ο Κακή επιστράτευε τεχνικές, για να προσελκύσει πελάτες: προβολή ταινιών κατά τις γιορτές του μπαϊραμιού, διαφημίσεις στα τουρκικά και μάλιστα με την ένδειξη: «ένεκα σέβας και ευλαβείας της θρησκείας δεν θα επιτρέψωμεν άνδρα εις τον κινηματογράφον την ημέραν».¹⁷ Αργότερα, όταν ο «Μέγας» έγινε θεσμός, η διεύθυνσή του επινόησε μια πρωτότυπη διαφημιστική πρακτική: την κλήρω-

13 *Θάρρος*, 19.03.1934.

14 «Οι τοίχοι ήταν γεμάτοι σβάστικες, ναζιστικά συνθήματα και φωτογραφίες του Χίτλερ και του Γκέρινγκ. Στα γενέθλια του Χίτλερ ή σε άλλες ναζιστικές γιορτές, ο Γ. Σπυρίδης έστελνε συγχαρητήρια τηλεγραφήματα, ενώ τα ευχαριστήρια που λάμβανε τα κορνίζαρε και τα επιδείκνυε σε όλους». Κάκι, *ό.π.*, σ. 66.

15 Το προεδρείο αποτελούσαν οι κυρίες Πάσση, Χαΐμ, Μισραχί, Περαχιά. *Φάρος*, 26.02.1937.

16 *Το Φως*, 09.07.1915.

17 ΓΑΚ Δράμας, Μέγας Κινηματογράφος Δράμας, ΑΒΕ 14, Μέγας Κινηματογράφος προς Εταιρία Κινηματογραφικών Επιχειρήσεων «Σπλέντιτ», Δράμα, 13.07.1922.

ση πλούσιων δώρων (από επώνυμα καταστήματα της πόλης) ανά μήνα με την προσκόμιση αποκομμάτων από εισιτήρια.¹⁸

Εκπληκτικό μάρκεντινγκ!

Ο Κινηματογράφος «ήταν ένα συναρπαστικό μέρος να χαζολογεί κανείς». ¹⁹ Ήταν κάτι το «πρωτοφανές», σωστό αξιοθέατο: αίθουσα μεγάλη, αμφιθεατρική, πρόσφερε άνετη παρακολούθηση, διέθετε θεατρική σκηνή εξάισια, με καμαρίνια και όλες τις ευκολίες για τους θιάσους και αίθουσα αναμονής (τη λειτουργούσε ο επιχειρηματίας Ααρών Οβαδιά).²⁰ Από το 1919 λειτουργούσε εκεί και μονάδα παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος.²¹ Στόχος της διεύθυνσης ήταν να τον καταστήσει ένα δεύτερο αθηναϊκό κέντρο, να προβάλλονται τα σημαντικότερα κινηματογραφικά και θεατρικά έργα, έτσι ώστε «να πηγαίνει κανείς, όχι από ανάγκη για να περάσει την ώρα του, παρά από ευχαρίστησιν». ²² Επιχειρηματικότητα με κοινωνικό πρόσημο. Δεν ήταν λοιπόν καθόλου παράξενο ότι παρέλασαν γνωστοί καλλιτέχνες του αθηναϊκού κέντρου (Αττίκ, Μ. Κοτοπούλη, Α. Βεάκης κ.ά.) και προβλήθηκαν διάσημες ταινίες («Η Μυστηριώδης Κυρία», με τη Γκρέτα Γκάρμπο, η «Κόκκινη Τσαρίνα» με τη Μ. Ντίτριχ κ.ά.). Κάποιες προβολές, όπως το ντοκιμαντέρ, «Ο Μέγας Διωγμός, η καταστροφή του χριστιανισμού εν

Εφημερίδα Φάρος, 22.12.1936. Διαφήμιση της ταινίας «S.O.S. Eisberg», του Arnold Fanck. Γυρισμένη το 1933 στη Γροιλανδία από τη Γερμανίδα σκηνοθέτιδα, ηθοποιό και φωτογράφο Leni Riefenstahl, γνωστή για τον θαυμασμό της στον Χίτλερ και τις ταινίες προπαγάνδας υπέρ του ναζιστικού καθεστώτος. Ο «Μέγας Κινηματογράφος» προβάλλει την ταινία της εντυπωσιακά, ενώ (τραγική ειρωνεία!), όπως λέγεται, η Riefenstahl στη διάρκεια των γυρισμάτων διάβαζε έργα του Χίτλερ...

Μικρά Ασία» (1926),²³ προκάλεσαν κοσμοσυρροή. Εικάζουμε ότι σε κάποιο βαθμό η ταινία θα είχε συμβάλει στην προσέγγιση γηγενών και προσφύγων ή στη σφυρηλάτηση της συλλογικής μνήμης.

Ο Κακή δεν έστησε απλώς μια κινηματογραφική επιχείρηση. Έκανε τον κινηματογράφο τρόπο ζωής και τους Δραμινοφύλους σινεφίλ.²⁴ Ο «Μέγας» εισήγαγε τη Δράμα στη μεταπολεμική εποχή, φέρνοντας νέα ήθη, μια νέα πολιτιστική κουλτούρα. Πρόσφερε φτηνή ψυχαγωγία στο λαϊκό κοινό που διψούσε για θέαμα και εκτόνωση. Έβγαλε μαζικά τον κόσμο έξω, τις γυναίκες προπάντων, χαρίζοντάς τους νύχτες δραμινης

«belle époque» – γεγονός σημαντικό, ιδωμένο μέσα από την επερχόμενη καταστροφή της δεκαετίας του '40. Ο Κακή δημιούργησε κινηματογραφική παράδοση. Η Δράμα του οφείλει πολλά. Και η ιστορία του κινηματογράφου οφείλει ξεχωριστό κεφάλαιο στον Κακή.

Ο πολυσχιδής Κακή δραστηριοποιήθηκε και σε άλλους τομείς (αντιπρόσωπος της Phillips Radio στην Ελλάδα). Συγχρόνως, επέδειξε ζωηρή κοινωνική δράση (πρωτοστάτησε στην ίδρυση του Ωδείου), όπως και η σύζυγός του Ελβίρα, με την «αγγελική φωνή», που εμφανίζεται να ερμηνεύει τραγούδια σε δίσκο του Β. Τσιτσάνη.²⁵ Όταν το καλοκαίρι του 1927 η πόλη ετοιμαζόταν πυρετωδώς να φιλοξενήσει τους Ε΄ Πανθρακικούς Αγώνες, ο Κακή, κάτω από τον καυτό ήλιο, έβαφε και αριθμούσε τις κερκίδες του Σταδίου. Ο Τύπος τον εγκωμίαζε:

²³ *Θάρρος*, 17.11.1926.

²⁴ Όταν το 1927 επιβλήθηκε «βαριά» φορολογία, το προσωρινό κλείσιμο του «Μέγα» σχολιάστηκε ως εξής από μια κυρία: «Για μας το κλείσιμο των κινηματογράφων είναι θάνατος [...] Διότι στάσις των σινεμά θα πει στάσις των ραντεβού και αλλαγή των όρων της μεταπολεμικής ζωής». *Θάρρος*, 09.11.1927.

²⁵ Δημήτρης Καζάκης, «Ελβίρα Κάκη: μια φωνή «μαντήλι χρυσοκεντημένο», *ΠΕΣΔ* (6/2017), σ. 501-511.

¹⁸ *Θάρρος*, 10.12.1930.

¹⁹ Φρ. Κάκι, *ό.π.*, σ. 38. Στον «Μέγα» εργαζόταν ένας χειριστής προβολέα, ο Ρώσος πιανίστας Μπούμπνιεφ, που έπαιζε ζωντανά τον καιρό του βωβού κινηματογράφου και ένας ταμίας, ο Βουρνιάς. Ο Κακή του εμπιστεύτηκε τον Κινηματογράφο και το σπíti του όταν αρχές του 1941, λίγο πριν από την εισβολή, εγκατέλειψε τη Δράμα οικογενειακώς και για λόγους ασφαλείας μετακόμισε στη Θεσσαλονίκη.

²⁰ *Θάρρος*, 04.09.1926. Βλ. και Ηρακλής Χατζήωαννίδης, «Το θέατρο στη Δράμα την περίοδο 1926-1927», *ΠΕΣΔ* (6/2017), σ. 526.

²¹ *Φάρος*, 28.04.1937.

²² *Θάρρος*, 04.09.1926.

Εις τον άνθρωπον αυτόν ο καλός μας Σύλλογος «Δόξα» χρεωστεί αιωνίαν ευγνωμοσύνην το δε όνομά του θα μείνει χαραγμένο στην καρδιά κάθε αθλητού.

Αλλά δεν μπορούσε να κάμει διαφορετικά γιατί κι αυτός είναι αθλητής και δούλεψε όπως θα δούλευε κάθε αθλητής. Ένα μεγάλο εύγε σου αξίζει Αιμίλιε, και έσο βέβαιος ότι όλοι οι αθληταί θα σε ακολουθήσουν εις τον αλτρουϊσμόν [...].²⁶

Ιδού λοιπόν η παρακαταθήκη του Κακή. Εθελοντική εργασία για καλό σκοπό. Άλλωστε, την εποχή εκείνη για τους Δραμινοούς ο αθλητισμός ήταν τρόπος ζωής. Ο γιος του Κακή γράφει πως το ποδόσφαιρο ήταν το αγαπημένο παιχνίδι των παιδιών, κι ας έπαιζαν ξυπόλητα έχοντας για μπάλα ένα κονσερβοκούτι.²⁷ Ο Κακή είχε κάθε λόγο να υπηρετεί τον αθλητισμό προς χάρη της νέας αθλητικής γενιάς, που όμως κι αυτή τη θέρισε η Κατοχή και οι σφαγές του '41. Γι' αυτό λοιπόν η απώλεια της οικογένειας Κακή και των άλλων Εβραίων της πόλης μας ήταν βαριά.

In memoriam

Μνήμη. Αυτή η λέξη διαπερνά όποιον διαβάξει τις Κετουμπά της Ραββινίας Δράμας που απόκεινται στα ΓΑΚ της Δράμας και συντάχτηκαν τη δεκαετία του 1930. Για τη μνήμη λοιπόν του νυμφίου Δαβίδ Τσιμίνο και της νύμφης νεάνιδας Ματθίλδης Πεσσάχ, του Ιωσήφ Ρέιταν και της Ρόζας Αλχανάτη, του Λέων Καρανφήλ και της Ρικέτας Λεβή, του Δανιήλ Τεβέτ και της Λούνα Τεβέτ, του Λεόν Βεν Εζρά και της Ταμάρ Κοέν, του Βενιαμίν Πάσσι και της Γράσιας Ρούσου, του Αβραάμ Τεβέτ και της Μιριάμ Καμπελί, του Σαμπιθαΐ Ταλβή και της Ρέινα Βαρεσουά, του Μωΐς Μπο-

Κετουμπά, συμβόλαιο γάμου, του Λέων Καρανφήλ και της Ρικέτας Λεβή, 24 Ελουλ 5692. ΓΑΚ Δράμας.

ένο και της Σουνχούλα Στρούμσα, του Σολομών Κουνέ και της Δορέττας Αλλαλούφ, του Μεϊρ Αλμοσνήνο και της Εστήρ Δανόν, του Σαμουήλ Μπενρουμπί και της Σάρας Στρούμσα, του Ιακώβ Σοέβ και της Πέρλας Μποένο, του Δανιήλ Στρούμζα και της Μαζαλτώβ Στρούμζα. Μνήμη για εκείνους που οι ιεροί όρκοι τους έμελλε να μείνουν ανεκπλήρωτοι, καθώς ήδη είχαν αρχίσει να πυκνώνουν τα σύννεφα του Πολέμου.

Μνήμη. Για τα αγνοούμενα συγγενικά πρόσωπα της Σινιόρας σύζ. Νισήμ Βενβενίστε (το γένος Ισαάκ Αμαρίλιο), την Ίντα Δανόν (σύζυγο Λεών Αμα-

ρίλιο), τη Ραχήλ Καμπελή (σύζυγο Μωΐς Αμαρίλιο), τη Σουλτάνα Σοέβ (σύζυγο Ιωσήφ Αμαρίλιο), τη Ματθίλδη Σοέβ (σύζυγο Αιμιλίου Αμαρίλιο), την Εσθήρ (σύζυγο Βενιαμίν Αμαρίλιο) που συνελήφθησαν στην Ξάνθη και την Καβάλα από τους Γερμανούς τον Μάρτιο του 1943 και απήχθησαν στην Πολωνία, όπως διαβάζουμε σε έγγραφο του Πρωτοδικείου Αθηνών με τίτλο: «Διάσκεμμα συγγενικού συμβουλίου».²⁸

Μνήμη. Με αφετηρία μας το Μνημείο των Εβραίων Μαρτύρων του Ολοκαυτώματος. Το συναντάμε διαβαίνοντας την υδροχαρή Αγία Βαρβάρα. Τραγική ειρωνεία! Εκεί ο τελευταίος αποχαιρετισμός στην πόλη· την πόλη που ποιητικά περιγράφεται στις Κετουμπά: «[...] ενταύθα εν τη πόλει Δράμα κειμένη επί ακτής πηγών υδρευομένη επαρκέστατα υπό των ιδίων αυτής υδάτων εκ φρεάτων και πηγών».

*** Η Γεωργία Μπακάλη είναι Δρ Ιστορίας του ΑΠΘ. Υπηρετεί ως αποσπασμένη στα ΓΑΚ-Δράμας. Έχει συμμετάσχει σε συλλογικούς τόμους και σε επιστημονικά συνέδρια με θέμα το προσφυγικό και το καπνεργατικό ζήτημα στην Ανατολική Μακεδονία, ενώ έχει δημοσιεύσει άρθρα για θέματα κοινωνικής Ιστορίας.**

²⁶ Θάρος, 16.07.1926.
²⁷ Κάκις, ό.π., σ. 37.

²⁸ Στο συμβούλιο εμφανίστηκαν οι: Ραχαμάι ή Ρενέ Νισήμ Βενβενίστε, Χαΐμ Μποχώρ Σαλιέλ, Μωρίς Ηλία Σαραφάνα, Νισήμ Ραχαμίμ Βενβενίστε, Ιωσήφ Νισήμ Βενβενίστε.